

AZERBAJCAN MİNYATÜRLERİ**

Kerim KERİMOV

Çev. : Dr. İhsan TERZİ*

Bedii (güzel) yaratıcılığın muhtelif sahalarında —klâsik peoziya (şiiir) ve mûsikî, mimarlık ve dekoratif— tabiki sanatlarda misil (benzer)siz nailiyyet (başarı) ler elde etmiş Azerbaycan sanatkârları umûm (bütün) dünya medeniyeti hazinesini zenginleştiren çohlu (çok) şaheserler yaratmışlar. Nadir mimarlık abideleri, elvan (çeşitli) kolorit (renkler) i, zengin yaratıcılık fantaziyası ve misil (benzer) siz güzelliği ile seçilen nakışlı ve süjetli (zengin motifli) halça (halı) lar, bedii (güzel) parça; metal ve keramika me'mulatu (ürünleri) Azerbaycan halkının kadim (eski) ve özümlü yaratıcılık irsine (geçmişine) malik olduğunu sübut edir (meydana çıkarır).

Orta esr (orta çağ) Azerbaycan tasviri sanatına dünya şöhreti kazandıran minyatür sanatımız olmuştur. Asırlar boyu islâm dini ahkâm (hüküm) larının, dini mefkûre (ülkü) ve fanatizmin canlı mahlûkatı (yaratıkları), husûsen (özellikle) insan tasvirini gadağan (yasak) etmesine bakmayarak, Azerbaycan ressamı dnyaya incesanatının gızıl (altın) fond (raf)una dahil olan değerli eserler yaratmışlar.

Azerbaycan minyatürleri yakın ve Orta Şark (doğu) halklarının incesanatu tarihinin en marağı (ilgi çekici) sahifelerinden birini teşkil eder.

Malûm (bilinen) dur ki, Şark (Doğu) halklarının minyatür sanatı klâsik şark peoziyası (şiiiri) ile sıh (sık) elagede (ilgili) olmuş, onun tesiri neticesinde inkişâf etmiştir (meydana çıkmıştır). Mübâlâga (abartı) sız demek olur ki, antik mitoloji kadim (eski) Yunan sanatı için olduğu kimi (gibi), klâsik Şark poeziyası (şiiiri) da müselman (müslüman) Şarkının minyatür sanatı için tükenmez menba (kaynak) olmuştur.

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Öğr. Görevlisi.

(**) Azerbaycan Minyatürleri adlı kitabı Bakü'den bana getiren ve çeviriyi gözden geçiren Yrd. Doç. Dr. Zeynelabidin Makas'a teşekkür ederim (Çeviren).

Dünya edebiyatının dahi şairlerinden Firdovsi (Firdevsi) ve Nizami'nin, Se'di (Sa'di) ve Hafız'ın Cami ve Neva'nin, Hosrov (Hüsrev) Dehlevi ve klâsik Şark poeziyası (şiiiri)nin başka görkemli ustalarının ölmez eserleri ressamların tükenmez ilham menbayı (kaynağı) olmuş, onların sanatını gabarcıl (öncül) hümanist ideyalarla, ebediyet kazanmış füsunkâr (büyüleyici) obraz (tip) larla zenginleştirmiştir. Firdovsi'nin meşhur «Şahname» epopeyası (destanı), Nizami'nin mehebbat lirikası, romantik ve felsefi-didaktik poemaları ressamların yaratıcılığına deha kuvvetli tesir göstermiş, onları dini tasavvurdan, asketizmden (belirli kalıplardan) uzak, dünyevi hisleri, ulvî muhabbeti terennüm eden misil (benzer) siz sanat eserleri yaratmağa ruhlandırmıştır.

Klâsik Şark poeziyası (şiiiri) minyatür sanatının neinki (sadece) mezmununu (kalıplaşmış ifadeler) ve ideya istikametini muayyenleştirmiş, aynı zamanda onun bedii (güzel) forması ve ifade vasıtalarının inkişafına (meydana çıkmasına) da tesir göstermiştir. Bu poeziyanın (şiiirin) yüksek obraz (çeşit) lar alemi, zengin ve zarif dili forma (şekil) ve vezin muhtelifliği, şe'riyyeti (şiiiriyeti), mûsikî âhengi ressamalara poetik tasvîr diline uygun gelen bedii (güzel) forma (şekil), şerti (şartlı) dekoratif üsûb (tarz), obrazlı (çeşitli) ifade vasıtaları tapmağa (bulmaya) geniş imkân yaratmıştır.

Mehz (nitekim) buna göredir ki, Yakın ve Orta Şark minyatürleri bedii (güzel) forması (şekli) ve üslûbuna göre bir.sıra ohşar (benzer) cihet (yön) lere maliktir. Lâkin illustre edilen (resim v.s. ile süslenen) poetik (manzum) metnin umumiliyinden ve minyatür sanatının öz spesifikasından (özelliklerinden) doğan bu yakınlıkla beraber, her halkın sanatı ancak ona has olan hususiyetleri ile seçilir ki, bu da hemin (aynı) halkın ictimâi (sosyal) hayatı, estetik fikri ve bedii (güzel) tefekkürünün (düşünümlümesinin) inkişâf (meydana çıkma) karakteri ile şartlanır. Arab ülkeleri, Irak, Azerbaycan, Türkiye ve Orta Asya minyatürlerini ohşar ve farklı, umumi ve özümlü hususiyetlere malik olması da bununla alakadardır.

Muasır (çağdaş) senetsünaslık (sanatkârlık) ilminin elde ettiği neticeler Azerbaycan minyatür sanatının müselman (müslüman) Şarkında bu sanatın inkişâfında (meydana çıkmasında) ehemmiyetinin ve tayin edici rolünü aşkarlayır (ortaya çıkarıyor). Malûm olduğu (bilindiği) kimi (gibi) yakın ve Orta Şarkda minyatür sanatının en kadim (eski) numunelerinden sayılan birçok eserler mehaz (nitekim) Maraga'da ve Tebriz'de yaratılmıştır. Bu da tesadüfi deyildir. Çünkü 13. asrın sonu 14. asrın evvelerinde İlhanelerin merkezi olan Maraga ve Tebriz Şarkın en görkemli medeniyet merkezi idi.

14 asrın evvelerinde Tebriz'in etrafında salınmış iki şehirçikte- Gazaniyye ve Reşidiyye'de ilim ve tedris (ders verme) müesseseleri, büyük kitabhana, bedii (güzel) imalathaneler v.s. yerleşirdi. Hemin (aynı) kitabhanalarda muhtelif ülkelerden gelmiş hattat, ressam ve kitap sanatının başka ustaları çalışırdı. Bu sanatkârlar Şarkın görkemli alim ve şairlerinin eserlerini, o cümleden Reşideddin'in meşhur «Cami et-Tevarih» eserinin nef'is elyazma nüshalarını hazırlayıp, onları güzel minyatürlerle illustre edirdiler (resim v.s. ile süslerdiler).

O vaht (zaman) dan başlayarak Azerbaycan ressamlarının Firdovsi (Firdovsi), Nizami, Se'di (Sa'di), Hafız, Ca'mi, Nevai, Hosrov (Hüsrev) Dehlevi ve başka klâsiklerin eserlerine çektikleri ilustrasiyalar (resimler) hemçinin (aynı zamanda) murakkalarda-hususi albümlerde toplanmış müstakil minyatürleri hazırda dünyanın en meşhur müzeleri ve kitap fond (bölüm, raf) larında nadir inciler kimi (gibi) korunup saklanır.

Mütehassisler haklı olarak bu eserlerin çoğunu Şarkda minyatür sanatının orijinal ve deyerli, bazılarını ise şaheserleri kimi (gibi) yüksek kıymetlendirirler. Füsunkâr (çekici) güzelliğe, emosional (heyecanlı) tesir kuvvetine göre yüksek bedii-estetik değere malik olan bu eserler Azerbaycan minyatür sanatının tarihini, inkişâf (meydana çıkma) merhalelerini ışıklandırır. Tebriz mektebinin müstakil ve özümlü bir üslûb kimi (gibi) formalaşması (şekilleşmesi) yollarını gösterir.

Azerbaycan minyatür sanatının helelik (şimdilik) malûm olan en kadim (eski) numuneleri «Verka ve Gülşa» (Varka ve Gülşah) (13. asrın evveli), «Me'nafi el-Heyvan» (1298), «Cami et-Tevarih» (Câmi üt Tevârih) (1308-1314) Şarkda yeni bir mektebin yarandığını (ortaya çıktığını) tasdik eder.

Tebriz minyatür mektebinin yaranması (ortaya çıkması) formlaşması (şekilleşmesi) ve ilk inkişâfı muhtelif semtlerden gelen tesirlerle yerli bedii (estetik) an'ane (gelene) lerin çarpazlaşması (kaynaşması), kaynaşıp karışması prosesi (neticesi) nde baş vermiştir. Bu tesirlerden biri Mongo!larla Tebrize gelmiş Uygur ressamlarının getirdiği Şarkî Türkistan Çin-Uygur sanatının, ikincisi ise Bağdad mektebi vasıtası ile gelen Arab-Mezopotamya boyakârlığı (boyama üslûbu)an'ane (gelene) lerinin tesiri idi.

Şarkda kitab sanatının ilk numunelerinden olan «Verga ve Gülşa» eserine Hoy'lu Mü'min ibn Mehemmed'in çektiği 70 minyatürde, elece de (bunun gibi) «Me'nafi el-Heyvan» ve «Cami et-Tevarih»in muhtelif ressamlar tarafından verilmiş ilustrasiyalar (resimler) nda hele bedii (estetik) forma (şekil) birliyi, üslûb aynılıyi yoktur.

Bu elyazmalarda Şarkdan gelen grafik usulle, Mezopotamya mektebi- nin boyakârlığı usulü birleşir. Lâkin bu birleşme çok zaman uzvi değil, mekaniki şekildedir, yani onlar bir minyatürde birleşip, karışıp yeni bir keyfiyet vermiştir. «Menafi el-Heyvan» ve Cami et-Tevarih»in birçok minyatürlerinde her iki usul yanaşı (birlikte) ve paralel devam ederek öz saf- lığını koruyup saklıyor. Lâkin hemin (aynı) nüshalarda ele (öyle) minya- türler de vardır ki, bunlarda her iki usul kaynaşip-karışmış, uzvi surette birleşerek yeni bir keyfiyet, dekoratif sepkili (tarz) obraz (çeşit) li ifade vasıtası emele (meydana) getirmiştir.

Tebriz mektebi üslûbunun ilkin nümüneleri olan bu minyatürler bazı um»mi cehet (yön) lere maliktir. Bedii (güzel) formanın (şeklin) basitliği kompozisyonun (kompozisyonun) sadeliyi, renklerin şertliyi (kaynaşması, aslına uygunluğu) resmin sertliyi ve kalınlığı, peyzaj ve manzara motifle- rinin olmaması ve azlığı, çok şerti (aslına uygun) bazen de şemâtik tasvir edilmesi v.s. hususiyetler buna misâl olabilir.

Tebriz ressamı kenardan gelme (yabancı) üslûbları benimsemek ve yaratıcı surette değiştirip yerli an'ane (gelenek) lere uygunlaştırmak, ona tâbe etmekle (bağlamakla) çok tezlikle gözlenilmez netice elde ettiler.

14. asrın ortalarında Tebriz mektebinde hemin (aynı) an'ane (gelenek) leri bir sentez halinde özünde birleştiren tamamen yeni keyfiyetli (nite- likli) orijinal yaratıcılık üslûbu formlaşır (şekillenir). 1330-1341. ilere aid büyük Tebriz «Şahname»sinin illüstrasyonları (resimleri) yalnız Azerbay- can'da değil, umumiyet (genellik) le Şark minyatür boyakârlığının (boya- matekniğinin) inkişâfında (meydana çıkmasında) yeni bedii-estetik ve sa- natkârlık bakımından daha yüksek bir devri temsil eder. Sanatşünaslıkta Demotte «Şahname» si adı ile şöhret kazanmış bu nüshanın Avrupa ve Amerika'nın muhtelif kitap fond (raf) larında saklanan illüstrasyonları (re- simleri) minyatür sanatının şaheserlerinden hesap edilir. Muhtelif (çe- şitli) devirlerde muhtelif yaratıcılık üslûbuna malik ressamların çektikleri bu eserler monumental (muazzam)lığı, obraz (tip) larının ifadeliliyi, emosi- onal (heyecanlı) tesiri, elvan (çeşitli) renklerin ahenkdarlığı ve zengin koloriti (renkleri) ile seçilir. Demotte «Şahname» sinin illüstrasyonları (resimleri) imzasızdır. Tedkikat (araştırma) cıların fikrine göre onların ço- ğuna 14. asrın meşhur üstâd (sanatkâr) ressamı Şemseddin, bir hissesinin ise onun talebesi, sonradan Teymur (Timur)'un Semerkant'a gönderdiği Ebulhay çekmiştir⁽¹⁾.

(1) E. Schroeder, «Ahmad Musa and Schamsad-din», Ars Islamica, vol, VI, 1939, p. 131.

Bedii deyeri, жанры, ideya mezmunu (ideal konulu) ve sujet (mevzu) hettine (hatına) göre muhtelif olan illüstrasiyalar (resimler) içerisinde «Şahname'nin baş kahramanları Rüstem, Behram ve İskender'in efsanevi şücâet (cesâret) lerini, maçeralarını tasvir eden kompozisiyalar esas yer tutar. «Şahname» illüstrasiyalar (resimler) ını çeken name'lum (bilinmeyen) ressamlar özlerinin en muvaffekiyetli (başarılı) eserlerinde resim, kompozisiyen ve kolorit (renk) cehet (yön) den daha tekmileşmiş (tamamlanmış), ifadeli tasvir vasıtaları tapmak (bulmak) la beraber, daha mürekkeb (bileşik) ve bedii-estetik problemlerin halline çalışmışlar. Onlar öz kahramanlarını etrafı seciyye (karakter) lendirmeye, onların dahili âlemi, sevinç ve ıztıraplarını, hiss ve ihtiraslarını aks ettirmeye se'y göstermekle (çalışmakla), Şark minyatürleri için bir o kadar da karakterik olmayan problemin halline-obraz (tip) in psikoloji ifadeliliğine nail olmuşlar (kavuşmuşlar). Meselen (meselâ) eger «Behram Gur'un Ejde(r)hanı Öldürmesi» minyatürü kompozisiyanın kâmil (eksiksiz) liyi, dinamikliyi ile seçilirse, «Erdevan Erdeşir'in Huzurunda», «İskender'in Ölümü», «İreç'in Ölüm Haberi», «Firudun Oğlunun Cenazesini Karşılıyor» ise başka meziyetlerinden daha çok obraz (tip) ların psikoloji ifadeliyi, emesional (heyecanlı) tesir kuvvesi (gücü) ile dikkati celb eder (çeker).

Üslûbu, ifâcılık tarzı (sunuş biçimi), kompozisiya ve obraz (tip) ların halline göre muhtelif olmalarına bakmayarak bu nadir «Şahname» nüshasının minyatürleri küll (bütün) halinde Azerbaycan minyatür sanatının inkişâfında hususî ehemmiyete malik yeni yaratıcılık istikameti açtı. Tebriz mektebinin Yakın ve Orta Şarkda minyatür sanatının esas merkezine çevirdi.

Tebriz mektebinin bu devirdeki faaliyetine, nailiyet (başarı) lerine yüksek kıymet veren Alman Alimi F. Şults, onu komşu Şark ülkelerinde minyatür sanatının inkişâfında ve bedii (estetik) mekteblerin teşekkülünde esaslı rol oynayan ana «mektep» adlandırır⁽²⁾.

15. Asırda Azerbaycan'da yaranmış ictimâî (sosyal) iktisadi ve siyasi şerâit (şartlar) le elagedur (ilgili) olarak, Tebriz öz evvelki istikametlendirici rölünü itirir (kaybeder). Lâkin buna bakmayarak o yine de medeni merkez ve görkemli sanat mektebi kimi (gibi) öz ehemmiyetini koruyup saklıyor. Bu devirde Azerbaycan'ın birçok görkemli ressamı ve kitap sanatının başka mahir ustaları teymur (Timur) ilerin esas merkezine çevrilmiş Herat'a davet edilir. Saray kitabhanesinde mes'ul vazife taşıyan Cefer Tebrizi ve hususi siparişler yerine getiren Azerbaycan ustaları Pir Se-

(2) Ph. Schulz, Die Persisch-İslamische Miniaturmalerei, Leipzig, 1914, s. 57.

vid Ehmed, Hacı Eli Musevvi, Gevameddin, Gıyaseddin ve başkalarının 15. asırda Herat ressamlık mektebinin inkişâfında semereli faaliyeti, mühim rolü olmuştur.

15. Asırda Tebriz mektebinin tesiri neticesinde Azerbaycan'ın başka şehirlerinde de minyatür sanatı inkişâf eder (meydana çıkar). Teessüfle kayd etmek lâzımdır ki, Şirvan mektebinin minyatürleri helelik (şimdilik) çok az tapılmış (bulunmuş) tur. Lâkin 1468 ilde Şamahı antolojisi (London, Britaniya Müzeyi) ve 1539 ilde Se'di (Sadi) nin «Buston» (İstanbul, Topkapı Müzeyi), onların Tebriz mektebini hatırlatan puhteleşmiş (olgunlaşmış, kalıplaşmış) üslûbu 15-16. asırlarda Şirvan'da zengin bedii an'anelere esaslanan kuvvetli bir sanat mektebinin mevcut olduğunu subut edir (ispat eder).

15. Asırda Tebriz minyatür mektebinin inkişâfını, seciyyevi üslûb hususiyetlerini dolgun ve kabarık aks ettiren elyazmalarına misal olarak Nizami'nin 1410-1420. illere aid «Hosrov (Hüsrev) ve Şirin» ve 15. asrın sonu 16. asrın evvellerine aid «Hamse» nüshalarını göstermek olar. Her iki eserin minyatürleri kompozisiya kuruluşu, obraz (tip) ların halli, kolorit (renk) i ve ifacılık usuluna göre muayyen farklı cihetlere malik olmalarına bakmayarak, umûmi üslûb hususiyetlerine göre birleşir. Azerbaycan minyatür sanatında yeni keyfiyetli yaratıcılık istikametini teşkil ederler. 14. asır minyatürlerinden farklı olarak bu eserlerde boyakârlık usulü, serbest renk yahıları grafik usulle evez olunur. (değiştirilir). Zârif, akıcı kontur hattı plâstik ve ifadeli resim tasvir vasıtasının esasını teşkil eder. Renk bedii formanı (şekli) grub yaratmaktan daha çok dekoratif mahiyet taşıyor. Parlak, lokal (yöresel) renklerin kontrast (zıt) lık yaratan durumu ve ritmik tekrarlanmasına esaslanan zengin minyatürlerin esrarengiz güzelliğini, emosi onal (heyecanlı) tesir kuvvesini (gücünü) daha da artırır!

Bütün bu keyfiyetler 15. asır minyatürlerini 16. asır minyatürleri ile sık bağlıyor ve bir geder sonra öz inkişâfının zirvesine kalkacak (çıkacak). Tebriz mektebi üslûbunun kenar tesirlerin yetişmesi deyil, 16. asrın evvellerinden başlayarak ardıcıl (artarda gelen), fasılasız devam eden inkişâf proses (sürec, yöntem) inin behreli (faydalı) neticesi olduğunu isbat eder.

Azerbaycan minyatür sanatının inkişâfında 16. asır Tebriz mektebi hususi ehemmiyyet kesb edir (gösterir). Merkezleşmiş Safevi Devletinin yaranması (ortaya çıkması) ile alâkadâr (ilgili) olarak Azerbaycanın paytaht (başkent) i Tebriz yeniden yakın ve Orta Şarkda medeniyetin, bedii yaratıcılığın esas merkezine çevrilir. Görkemli şair ve sanatsever Şah İsmail'in ve oğlu Tehmasib (Tahmasb) in devrinde saray kitabhanesi ve ima-

lâhane yeniden Şarkın görkemli sanatkârlarını öz etrafında cemleştiren (birleştiren, bütünleştiren) yaratıcılık merkezi olur. Burada devrin nadir (kıymetli) üstadı olan Sultan Mehmed'in rehberliyi altında Mir Musevîr, Mirze (Mirza) Eli, Mir Seydi Eli, Muzaffer Eli kimi (gibi) isti'dâd (kabiliyet) li yerli ressamlarla birlikte Şarkın görkemli sanatkârları Behzad, Şehzade, Horosanî, Ağa Mirek İsfehanî ve başkaları faaliyyet gösterdi(3).

Nadir isti'dâd (kabiliyet) sahibi olan üstad ressamların rehberliyi altında işleyip yaratan Tebriz sanatkârları yerli bedii an'aneleri devam ettirerek onu başka mekteplerin görkemli nailliyetleri (iştirakleri) ile daha da zenginleştirirler. Onlar öz sihirli fırçaları ile şûh (hareketlerinde serbest, güzel, göz alıcı) tantana (gösterişli) dekoratif forma (şekil) esasını renk senfonisi teşkil eden ifadeli, derin emosional (ehyecanlı) tesir kuvvesine (kuvvetine) mâlik tasvir vasıtaları aktarıp (arayıp) tapırlar (bulurlar).

16. Asrın evvelerinden suritle inkişâf etmeye (meydana çıkmaya) başlayan bu üslûbun ilk ve hele basit hususiyet (özellik) lerini aks ettiren (yansıtan) minyatürlere misal olarak: «Guyu Çovkan» Arifi 1524-1525. iller (Leningrat, DDK), «Şahname» 1524. il (Leningrad, Şark Halkları İnstitutu), «Cami et-Tevarih» 1528-1529. iller (Leningrad, DDK), 15. asrın sonu 16. asrın evvelerine aid «Hemse» (İstanbul, Topkapı Müzeyi) elyazmalarının ilüstrasyalar (resimler) ını göstermek olur.

Bu devire ait başka minyatürler de yiğcam (derli toplu) kompozisyonu, renklerin sayıca azlığı, manzara motiflerinin sadeliyi ile seçilir. İnsan figürlerinin tasviri ve bedii obraz (tip) ının hallinde daha esaslı değişiklikler baş verir (ortaya çıkar). Figürlerin tenasüb (uygun) lüyü, etraf mühitle bağılılığı daha tabii ve real (gerçek) şekil alır. Şah ve saray zâdegânlarının obraz (tip) ının hallinde muayyen (belli) kanon (kanun), deyişmez şemler (çizgi) yaranmağa (ortaya çıkmağa) başlıyor. Kayd etmek lâzımdır ki, «Hemse» ve «Cami et-Tevarih» nüshalarının bedii-estetik bakımından en deyerli minyatürlerinde inkişâf etmekte olan yeni üslûbun esas cehet (yön) leri kabarık formda (şekilde) öz etkisini tap (bul) mıştır.

Sanatkârlık verdışlerini (tecrübe kazanmak için tekrarlama) ve elde edilmiş yeni ifade vasıtalarını daha da tekmiileştirmek, esere terâvet (tazelik) getiren orijinal formalar (şekiller) aktarmak (aramak) yolu ile giden Tebriz mektebi 16. asrın ortalarında öz inkişâfının zirvesine çatır (doruğuna ulaşır).

(3) Behzad, Tebriz'e son vakitlere kadar edebiyatta gösterildiği kimi (gibi) de-yil 1520-1522. illerde gelir. Me'lum (belli) dur ki, 1522 ilin aprel (nisan) inde Şah İsmayıl'ın fermanına esasen Behzad saray kitabhanesinin reisi ta'yin edilmiştir. Bu hag (konu) da bak: O. F. Akimuşkin «Ressam Behzad ve Kaligraf Nişapuri Hakkında Efsane», Narodî Azii i Afriki, Jurnal, 1963, No. 6.

1530-1550. illerde Tebriz boyakarlık mektebi Yakın ve Orta Şarkda minyatür sanatının en yüksek inkişâf merhalesine çatır (ulaşır). Bu devir minyatürleri her şeyden evvel kompozisiya kuruluşu ve renk helline (uyumuna), kolorit (renk) ine göre misil (benzer) sizdir. Eserlerin kompozisiyası serbest, adeten (adeta) çok figürlü, bazen mürekkeb (bileşik) dir. Poetik (şiiirimsi) metinle, sujetle (mevzuyla) alakadar olmayan ilâve şahısların ve manzara unsurlarının tasviri kompozisyaya negli (nakli) keyfiyyet (nitelik) verir. Çok figürlü ve mürekkeb (birleşik) shemi (çizgi) olmasına bakmayarak eserlerin kompozisiyası muvazinet (denge) liyi ve hayretâmiz ahenkdarlığı ile dikkati çelb edir (çeker). Kompozisiya hallinde ressam serbestir. O, kallıgrafın mahdud (sınır) laştırıcı çerçevesini kırıp atar, edebî süjesti (mevzu, tip) real (gerçek) hayat hadiseleri fonunda aks ettiren (yansıtan) eserin hududlarını genişlendirir.

Minyatürlerin kolorit (renk) i zenginleşir, esere füsûnkâr (büyüleyici) güzellik verir. Renkler sayıca çoğalır. Sûh (göz alıcı) ve parlak, isti (açık) renkler, onların kontrast (zıt) düzümu (dizilişi) ve ritmik tekrarlanması esere nikbîn (iyimser) ruh, mûsikî ahenkdarlığı getirir, kompozisiyanın dekoratifliyini, emosional (heyecanlı) tesir kuvvesini daha da güçlendirir.

İnsan tasvirlerinde tipler de onların etnografik hususiyetleri değişmez. Lâkin insan figürleri, hususen (özellikle) şah ve asilzadelerin süreti daha ince, zâhiren (görünüşte) güzel ve adeten edâlî, idealize olunmuş halde tasvir olunur. Evvellerde olduğu kimi (gibi), obraz (tip) ların dahilî alemleri, psikoloji karakteri zâhirî (görünürdeki) hareket ve alâmet (işaret) ler vasıtası ile aşkarlanır (belirlenir).

1530-1550. illerin minyatürlerinde fonu teşkil eden manzaranın tasvirine hususi dikkat verilip tabiat ve mimarlık tasvirlerinden ibâdet elvan (rengârenk) boyalı, çok zaman lirik, bazen de romantik sepgide (tarzda) şerh edilen (izah edilen) manzara kompozisiyada geniş yer tutar, onun feza kuruluşunun esasını teşkil eder. Evvellerdeki kimi (gibi) mücerred (soyut) deyil, poetik (şiiirimsi) sujetle (mevzu) bilâ-vâsita (doğrudan doğruya) bağılı olan manzara, eserin ideya mezmununun (ideal mevzuunun) açılması feal (aktif) rol oynuyor, ona eşrarengiz güzellik verir.

Tebriz mektebinin bu devirdeki yüksek nailiyyet (başarı) lerini, bedii üslûb hususiyet (özellik) lerini özünde aks ettiren (yansıtan) en değerli nûmunelere misal olarak 1537. ilde Şah Tehmasıb için hususi hazırlanmış «Şahname»⁽⁴⁾, Hafız'ın 1530. illere aid «Divan» ı (L. Kârtye'nin kolleksiyası), E. Cami'nin 1549. ilde «Silsilet ez Zehâb» (Leningrad, DKK) elyaz-

(4) Devrin görkemli ressamı tarafından 258 minyatürle bezenmiş bu nadir elyazma nüshası hazırda Newyork Metropolitan Müzeyinde saklanır.

ma nüshalarına çekilmiş illüstrasyonları (resimleri) ve hususi (özel albümlerde toplanmış müstakil minyatürleri göstermek olur (Leningrad, DDK; İstanbul, Topkapı Müzeyi v.s.).

Azerbaycan minyatür sanatının nadir incisi, asıl iftiharî Nizami «Hemse»sinin 1539-1543. ilde meşhur elyazma nüshasının minyatürleridir. (London, Britaniya Müzeyi).

Şah Tehmasib'in siparişi ile hususi zevkle hazırlanmış bu zarif ve zengin nüsha bütün tetkikat (araştırma) cılar tarafından yüksek kıymetlendirilerek Şarkta kitap sanatının şah eseri adlandırılır. Görkemli Azerbaycan ressamlarının bu nüshaya çektikleri illüstrasyonlar ise Şark (doğu) minyatür sanatının en kâmil (olgun), misilsiz nümünelerinden hesap edilir.

Gösterilen eserlerin, hususile «Şahname» ve «Hemse»nin minyatürlerinde 16. asır Tebriz mektebinin en mühim nailiyyet (başarı) leri, bedii üslûb hususiyet (özellik) leri parlak şekilde öz eksini (yansımasını) tap (bul) mıştır.

Nizami'nin «Hamse» elyazmasında dekoratif tertip olunmuş varak (yaprak) ların ve minyatürlerin kenar haşiye (pervaz veya sahifelerin kenarına yazılan yazı) leri gızıl (altın yaldız) la işlenmiş yüngül (hafif), zarif sülîyet tasvirleri ile zengin bezedilmiştir. Muhtelif real (gerçek) ve efsanevî hayvan ve kuşları muhtelif hal ve harekette çok zaman amansız mubarizede (döğüşe, güreşe kalkışan biçimde), son derece mürekkeb (bileşik), geribe (garip, acayip) ve çetin vaziyetlerde tasvir eden bu resimler oldukça dinamik, ifadeli, kuvvetli emosional (heyecanlı) tesir kuvvesine (kuvvetine) malik (sahip) eserlerdir. Yüksek zevkle işlenmiş bedii tertibat (düzenleme) ve füsûnkâr (büyüleyici) güzelliğe malik illüstrasyonlar (resim) ları bu elyazmanın umûmî meziyyetini daha da arttırıp, onun hakikaten misil (emsal) siz sanat eseri olduğunu bir daha isbat eder.

Bu nüsha büyük ölçülü 14 minyatürle bezedilmiş (süslenmiş) tir. En yahşi (güzel) minyatürlerden olan Mîr Müsevvir'in «Nuşirevan ve Baykuşların Sohbet» mevzu (konu) sunda çektiği şekildir ki, burada «Sırlar Hazinesi» poemasına (manzum hikâyeye) has olan felsefi-didaktik ideya-mazmununa (ideal şekline) malik (sahip) sujet (mevzu) lirik sepgide (tarzda), hoş ve elvân renkli (rengârenk) kompozisiyada tasvir olunur.

Mîr Seyid Eli'nin «Mecnun Leyla'nın Çadırı Karşısında» adlı minyatüründe sevgililerin facialı ıztırapları ile dolu olan dramatik sujet geçerlerin hayatına aid gündelik meişet (yaşayış) sahnesi fonunda küçük (küçük) bir epizod (bölüm) kimi (gibi) gösterilir. Bir sıra illüstrasyonlar (resim) larında ise poetik sujet an'anevî karakter taşıyan saray hayatı, e'yan-eşref

(memleketin şereflileri gelenleri) meclisleri şeklinde aks ettirilir (yansıtılır). Ağa Mirek'in «Hosrov (Hüsrev) in Taç Giyme Merasimi», «Hosrov (Hüsrev) ve Şirin dâye (dadı, süt nine)lerin hikayelerine kulak asırlar. Mirze (mîrzâ) Eli'nin «Hosrov (Hüsrev) Barbed'in Musikisini Dinliyor» kimi (gibi) eserlerde edebî sujetler ressamın öz devri için seçiyevi (karakteristik) olan muhite uygunlaştırılmış, yani şah Tehmasib (Tahmasb)'in sarayında baş veren real (gerçek) hadise kimi (gibi) tasvir edilmiştir.

Kayd etmek lâzımdır ki, minyatürlerin edebî metinle bele (böylesine) uygunsuzluğu, illüstrasya (resim) ların dar, ma'na (anlam) da illüstratif (resim vari) karakter taşıması, poetik (şiiirimsi) metin saray hayatı, e'yan-eşref (memleketin şereflileri gelenleri) meclisleri, fonunda 16. asır Tebriz mektebinin en seçiyevi (karakteristik) alâmet (belge, işaret) lerindedir.

Bu hususiyet bir taraftan ressamın hayat hadiselerinin öz müşahide (görüş) lerinin real (gerçek) tasvirine artan merakı ile izah edilmelidir. Diğer taraftan ise bellidir ki, aristokratik cemiyet (toplum) in ideya-estetik taleplerine emel etmeye (uyumağa) mecbur olan saray ressamı şahı, saray hayatını, e'yan-eşref (memleketin şereflileri gelenleri) meclislerini medh (övme) ve teblig etmeli (duyurmalı, tanıtmalı) idi. Buna göredir ki, poetik (şiiirimsi) eserlerden seçilmiş sujet (mevzu) ve epizodların (bölümlerin) tasviri ancak zahiren (görünüşte) edebî metine bağlı olup, aslında ise hükümdarın saray hayatını aks ettiren (yansıtan) meşet (yaşayış) janrlı eser karakteri taşıyor. Sarayın ideya-estetik talep (istek) leri ile alâkadar (ilgili) olarak ressam, hatta an'anevi (geleneksel) mevzu (konu) ları-epik destanları, lirik mehebbet (sevgi) sahnelerinin, tarihi ve mifoloji (mitoloji) sujetleri ve kahramanları muâsır (çağdaş) laştırır, onları öz devri için seçiyevi (karakteristik) olan şerait (şartlar) de, geyimde, real (gerçek) hayat hadiseleri fonunda tasvir ederdi.

1539-1543. il tarihli «Hemse» nüshasının en değerli illüstrasya (resim) ları Sultan Mehmed'in çektiyi minyatürlerden ibarettir. İstidat (yetenek) lı ressamın yaratıcılığında Hafız'ın «Divan» ına çektiği «Meyhanede» ve «Sam Mirze'nin Saray Meclisi» (Paris, L. Kartye Koleksiyası), «Hosrov (Hüsrev)'un Şirin Çimerken Onu Seyr Etmesi» ve «Behram Gur Şir (aslan) Avında» («Hemse», 1539-1543), husûsen (ayrıca) iki hissedenden ibaret «Şah Avı» adlı meşhur eserinde 16. asır Tebriz mektebinin bütün nailiyet (başarı) leri, onun bedii (estetik) üslûb hususiyetleri öz parlak aksini (yansımaları) tap (bul) muştır.

Zariflik, resmin ince ve akıcılığı, kompozisyonun şüh (çekici, hareketlerinde serbest) dekoratifliyi, parlak tok ve kontrast (zıt) renklerin rit-

mlık tekrarına esaslanan zengin kolorit (renk) Sultan Mehemmed (Muhammed) in bedii (güzel) üslûbunun seciyyevi (karaktersel) hususiyetlerini tayin eder (belirler).

E. Cami'nin «Silsilet ez Zehab» eserinin Leningrad elyazma nüshasına salınmış (alınmış) iki hissedenden ibaret mürekkebi (bileşik) ve çok planlı minyatürde acaip formalı (şekilli) dağlarla ehatlenmiş (sınırlanmış) yeşil (yeşil) ovlagda (avyeri, çimenzâr) sarayının mühim (önemli) eylencelerinden olan av sahnesi tasvir edilir. Haddinden artık insan ve hayvan figürleri onların son derece muhtelif hal ve harekette, gergin vaziyetlerde ve keskin rakurslarda (kısa görüşlerde) tasviri, sıldırımlı (keskin, sivri) kayaların resminden narahat (rahatsız) ritm, elvân (çeşitli) renklerin kontrast (zıt) düzümü —bütün bunlar kompozisyonun dinamikliyini emosional (heyecanlı) tesir kuvvesi (kuvveti) ni daha da güçlendirir. Bu av sahnesinde herşey, hep küçük (küçük) edizod (bölüm), avcılarının ihtiraslı hucumu, hayvanların ürkek perakende kaçıışı oldukça canlı real (gerçek) ve ifade- li verilmiştir. Bedii-estetik ve yüksek sanatkârlık hususiyet (özellik) lerine göre bi diptih (tipik) Şark minyatür sanatının misil (benzer) siz inci- lerinden hesab olunur.

Ressamın Hafız'ın divanına çektiyi «Meyhane» eseri Şark (Doğu) minyatür sanatında çok nadir (az) rast gelinen satirik (şiiirsel) sepgide (tarz- da) işlendiğine göre onun yaratıcılığının yeni, daha orijinal bir cehet (yön) ini aks ettirir (yansıtır). Vecde (kendinden geçecek dereceye) gelmiş sar- hoşların ferdî ve psikoloji karakterlerinin groteskvari (acaip, komik) ifade kuvvesi (kuvveti) ne göre «Meyhane» yalnız 16. asır Tebriz mektebinde değil, umumiyet (genellik) le Yakın ve Orta Şark (Doğu) halklarının minyatür sanatında hususî (özel) ehemmiyetle maliktir.

Sultan Mehemmed'in ve onun mektebine mensup olan ressamların yaratıcılığında portre tasvirleri geniş yer tutar. Tipajı (tipik) obraz (tip) ların halli, ferdî ve psikoloji hususiyetlerine göre birbirinden o kadar da ferglenmeyen (farklılaşmayan), yalnız muhtelif hal ve harekette, renk uy- gunluğunda verilmiş ve portreler sarayın, hakim tabakaların güzellik ide- alini aks ettiren (yansıtan) şerti (şartlı) shemler (değişmez çizgiler) ka- nunlar arasında yaratılmıştır. İdealize edilmiş resmi portre janrına (türüne) aid eserlerden birinin üzerindeki bir beyit sarayın portreci ressamın kar- şısında koyduğu estetik talebi aydınlaştırır.

Yusufl bu geder güzel helg etmiş felek
Fircânı yaratdı ki, senin güzel çöhreni çeksin.

Klâsik pozilyadan (şiiirden) gelen tesir neticesinde suretlerin idealize edilmesi, ferdî ve psikoloji seciyye (karakter) lerden mahrum olması Sul-

tan Mehemed'in Leningrad, İstanbul ve Paris'de saklanan «Genç Oğlan» portrelerinde, Mir Musevvir, Mir Seydi Eli, Dost Mehemed ve başka ressamın eserlerinde özünü açık gösterir.

Sultan Mehemed'in, onun yakın talebeleri ve muasır (çağdaş) lerinin 1530-1540. illerde yaptıkları minyatürlerde poetik (şiirimsi) bedii (estetik) obraz (tip), obraz (çeşit) li ifade vasıtaları e'cazkar (cezbetici) vus'et (özellik) kesb edir (kazanır), inkişâf zirvesine çatır. Bu eserlerde kalem ve fırça ile işlenmiş resimlerin zarıflığı, kompozisyanın ahenkdarlığı ve tarazlığı (düzgünlüğü), kolorit (renk) in şûh (ilgi çekici) ve dekoratifliyi tamaşaçını (seyirciyi) valeh edir (büylüyor.)

Azerbaycan minyatür sanatının çazibedâr bedii formasını (şeklını), emosional (heyecanlı) tesir gücünü, bedii-estetik deyerini özümlüyünü taşıyan eden esas amil (neden) onun zengin kolorit (renk) idir. Tebriz mektebinin klasik devri minyatürlerinde renklerin kontrast (zıt) düzümünden (dizilişinden) ve ritmik tekrarlanmasından alınan kolorit (renk) gâh (ara sıra) epik-major gâh lirikminor keyfiyyet (nitelik) taşıyor, lâkin hemîşe (daima) şûh (göz kamaştıran) ve gümrahdır (gelmeye musaittir), hayata mehebbet (sevgi) hissleri doğurur. Sultan Mehemed'in yaratıcılığında en parlak eksini (yansımalarını) tap (bul) mış bu bedii hususiyyet (özellik) ler minyatür sanatında ele (öyle) geniş yayılmış ve möhkem (sağlam) lenmiştir ki, uzun müddet hatta devrin görkemli ressamı bele (bile) bu tesirden azad (serbest) olabilmemişler. Eğer bir sıra ressamlar öz ustadının formal (şekli) cehet (yön) lerini mekaniki tekrarlamakla, taklidcilikle kıyafetlenirdilerse, hususi isti'dat (yetenek) sahibleri ise hatta tasvir nazire yaratırken bile, an'anevi forma (şekil) ve bedii obraz (tip) ları tek-milleştirmeye, tazelemeye çalışırdılar.

Edebiyatta olduğu kimi (gibi), tasvirî sanatta da nazireciliyinin kanunə uygun olmasına bakmayarak, Azerbaycan minyatür sanatının yüksek inkişâf merhale (aşama) sine bu yolla yaranmış eserler deyil, Sultan Mehemed'in mektebine mensûp görkemli ressamın orijinal eserleri seciyye (karakter) lendirir.

Sultan Mehemed (Muhammed)'in enyakın talebesi ve devamcısı oğlu Mirze (Mirza) Eli olmuştur. Onun 1539-1543. il tarihli «Hemse» nüshasındaki «Şapur Hosrov (Hüsrev) in Portreğini Şirin'e Gösterir», Hosrov (Hüsrev Barbed'in Musikısını Dinliyor» ve E. Cami'nin 1570-1571. ilde «Levaeh» nüshasına (Leningrad, DDK) çekdiyi «Sarayda Müsikî Meclisi» adlı eserlerinde edebî sujet (obje) ressamın öz devrine aid c'yan-eşref (memleketin şerefli ileri gelenleri) meclisleri kimi (gibi) şerh edilir (açık-

lanır). Bu eserler Mirze Eli'nin çok figürlü kompozisiya ve zarif rêsîm, mâhir (hünerli) ornament (nakış, süs) ve kolorit (renk) ustası olduğunu sübût eder (meydana çıkarır).

Minyatür boyakârlığında görkemli janr ustası olan Mir Seydi Eli'nin yaratıcılığını (Tebriiz devri) hemin (aynı) «Hemse» nüshasındaki «Mecnun Leyli'nin Çadırı Önünde» ve evveller L. Kartyenin kolleksiyasında saklanan «Elçilik» ve «Mûsikî Meclisi» adlı orijinal eserleri ile temsil olunur.

Romantik mehebbet (sevgi) poeması (şiiiri) «Leyli ve Mecnun» un en dramatik sujetlerinden (tiplerinden) birini tasvir eden birinci eser hususî (özellik) le geniş şöhrat kazanmıştır. Leyli feragına (ayrılığına) dözmeyen (katlanamayan) Mecnun'un sevgilisini görmek için boynuna zincir salıp Leyli'nin çadırına gelmesisahnesi minyatürde real (gerçek) hayat hadiseleri fonunda tasvir olunur. Poetik (şiiirimsi) sujet (mevzu) ve obraz (tip) larla göçerlerin hayatından bahs eden adi meîşet (yaşayış) sahneleri ustalikle elagelendirilir, negli (nakli) karakter taşıyan çok figürlü kompozisiya yararır (ortaya çıkar).

Evveller L. Kartye'nin kolleksiyasında saklanan iki müstakil çok figürlü kompozisyalardan birinde göçerlerin gündelik hayatı ve meîşet (yaşayış) ini gösteren muhtelif sahnecikler fonunda leyli için elçilerin gelmesi, ikincide ise gece vakti şehir hayatı ve bu fonda «Hosrov'un mûsikî Meclisi» tasvir olunur. Her iki eserde ayrı ayrı epozodların (kısımların) canlı tasviri, birbirine ve esas sujetle (özneyle) alakalandırılması, tabiat (birincide) ve şehir manzarasının (ikincide) real (gerçek) sepgide (tarzda) işlenmesi, nihayet figürlerin ifadeleyi ve çok figürlü mürekkeb (bileşik) kompozisiyanın mantıkî kurumu, zengin kolorit (renk) i ve şûh (hareketlerinde serbeşt) dekoratifliyi rassamın büyük yaratıcılık ve isti'dât (kabiliyet) ina, yüksek bedii-estetik zevke malik olduğunu gösterir.

Sultan Mehemed'in muasır (çağdaş) larından Muzaffer Eli'nin bize me'lum (belli olan) eserleri çok azdır. Sadık Bey Efşar ve İskender Münşi'nin ma'lumâtına (verdiği bilgiye) göre o, misil (eş) siz portret (portre) ustası olmuş ve zahiren (görünüşte) güzel, derin psikoloji ifadeli obraz (tip) lar yaratmıştır. Lâkin teessüf ki, bu isti'dat (yetenek) li sanatkârın portreleri ve sujetli (mevzulu) eserleri hakkında ma'lûmât (bilgi) oldukça sathi (yüzeysel) ve mahdûd (sınırlı) dur. Buna bakmayarak rassamın «Behram Gur ve Fitne Avda» adlı eseri onun mahir resim ve boyakârlık ustası, kompozisiya ve kolorit (renk) sahnesinde çok serişteli (becerikli) ressam olduğunu isbat eder.

Aydındır ki; 1530-1540. illerde minyatür sanatının inkişâfı, adını çektiyimiz ressamlar ve gösterilen eserlerle mehdudlaşmır (sınırlanmıyor). Bu devirde Şah Tahmasib'in saray imalathanesinde adları helelik (şimlilik) belli olmayan bir sıra başka ressamlar da faaliyyet göstermiştir.

Édebiyatta «Sultan Mehmed Mektebi» kimi (gibi) kayd edilir. Birçok meşhur, hatta nadir elyazmalarını bezeyen imzasız minyatürlerin name'lüm (bilinmeyen) müellif (yazar) leri Azerbaycan minyatür sanatının inkişâfında mühim rol oynamışlar.

Albümde müellif (yazar) leri belli olmayan hemin (aynı) minyatürlerden ele (öyle) minyatürler seçilip gösterilir ki, onlar Tebriz mektebinin yüksek inkişâf devri için seciyyevi (karakteristik) olan bedii-üslûbu ve ideya-estetik hususiyet (özellik) leri özünde kabarık aks ettirir (yansıtır). Bele (böyle) eserlerden 1537. ilde şah Tehmasib için hazırlanmış meşhur «Şahname», Hilâî'nin «Şah ve Derviş» (1437, Leningrad, DDK), E. Camî'nin «Hemse» (Leningrad, DDK) v.s. elyazmalarının bir sıra orijinal minyatürleri hususi (özel) bedii (güzel) deyere maliktir.

258 minyatürle bezenmiş «Şahname» illüstrasiya (resim) larından ancak çok cuz'î bir hissesinin neşr olunmasına bakmayarak⁽⁵⁾, bedii olan nümüneler minyatürlerin janr, yaratıcılık dest-i hetti (el yazım) bedii-estetik ve teknikî sanatkârlık bakımından muhtelif olduğunu, lâkin bütün minyatürlerin aynı devre ve aynı yaratıcılık mektebine mensup olduğunu gösterir. Bu illüstrasiya (resim) ların bedii forması, sujetin (objenin) şerhi (izahı), obraz (çeşit) li ifade vasıtalarının yüksek seviyesine göre seçilen en deyerli nümüneleri devrin görkemli üstad ressamı Sultan Mehmed, Dust Mehmed, Mir Musevvir, Mir Seyid Eli, Mirze Eli ve Ağa Mirek tarafından fırçaya alınmış eserlerden ibarettir.

«Şah ve Derviş» eserinin minyatürleri, hususen «Av Zamanı Şah'ın Dervişe Rest Gelmesi» kompozisiyasının zarıflıyı, açıg-göy (açık mavi), benövşeyi (mor, menekçe rengi) ve çehrayı (açık kırmızı) renklerin ve hafif renk çalarlılığının (uyumunun) mûsikî ahenkarlığı ve valehedici (hayran bırakan) tesir oyadır. Bedii (güzel) üslûb ve ifadecilik usulüne göre bu eserler Tebriz mektebinin klâsik devrinin tipik nümünelerindedir. Azerbaycan minyatür sanatının yüksek inkişâf devrini düzgün ve hertarafli seciyye (karakter) lendirmek için onun Yakın ve Orta Şark ülkelerinde minyatür sanatının inkişâfında mühim rolünü ve ehemmiyetli mevkiini kayd etmek lâzımdır. Tebriz minyatür mektebi İran'da ve Azerbaycan'da tasviri ve dekoratif sanat növlerinin (çeşitlerinin) inkişâfına, onların bedii-üslûbu ve ifade vasıtalarının tekmileşmesine kuvvetle tesir göstermiştir. Tebriz minyatür sanatının bu tesiri duvar boyakârlığı, sujetli halça (halı) lar, bedii metal, parça ve keramika sanatında tasviri motiflerin bedii formasında, obraz (çeşit) li ifade vasıtalarından daha kabarık göze çarpar.

(5) Muhtelif kitaplarda derc olunan (toplanan) 10-12 minyatürden ilâve bu yakınlarda elyazmasından 28 minyatürün renkli reprödüksiyonu neşr edilmiştir. Bkz. Welch Stuart Cary, *Art of the Kings, New-York 1972.*

Tebriz mektebinin an'aneleri, görkemli sanatkârların elde ettikleri nailiyyet (başarı) ler Yakın ve Orta Şarkda minyatür sanatının inkişâfında daha mühim rol oynamıştır.

Muhtelif vakitlerle muhtelif sebebler neticesinde Türkiye'de olmuş Azerbaycan ressamaları 16. asırda Türk minyatür sanatının inkişâfına ehemmiyetli tesir göstermiştir. Bu bakımdan İstanbul'da Sultan sarayının hususi imalathânesine rehberlik etmiş görkemli Tebriz sanatkârları Şah Gulu (16. asrın evvelleri) ve Veli Can'ın (asrın son rubbu (çeyreği) hususile büyük hizmetleri olmuştur⁽⁶⁾.

Hindistan'da Moğol minyatür mektebinin teşekkülü ve inkişâfında istidat (yetenek) li Tebriz ressamı Mîr Seyid Eli'nin hayırhâh (yardım sever) tesirini hususile kayd etmek olur. O, uzun müddet (1549-1570) Hindistan'da imparator Hümayun Mirze ve Ekber padişahın saray kitabhanesinde işlemiş (çalışmış), kırktan artık (fazla) yerli ve gelme (yabancı) ressamların yaratıcılık faaliyyetine (çalışmasına) rehberlik etmiştir. Mîr Seyid Eli ve onun rehberliyi altında işleyen (çalışan) saray ressamaları tarafından meşhur «Emir Hemze» destanına çekilmiş ilustrasiya (resim) lar haklı olarak Moğol mektebinin şaheserleri sayılır.

Azerbaycan ressamlarının Irak minyatür mektepleri ile yaratıcılık alâkası daha möhkem (kuvvetli), geniş ve hertarafli olmuştur. Hele 16. asrın birinci yarısında Tebriz minyatür sanatının tantana (gösteriş) li obraz (çesit) lar alemi, şûh (çekici) ve dekoratif ifade vasıtaları Şiraz mektebinin formlaşması ve inkişâfına esaslı tesir göstermiştir.

16. asrın son rubbunda (çeyreğinde) formalaşmağa başlamış Gazvin üslûbunun yaranması ve inkişâfında Tebriz mektebinin halledici rolü olmuştur.

Safevi devletinin merkezi Tebriz'den Gazvin'e göçürülürken Azerbaycan ressamlarının çoğu yeni merkeze giderek saray imalâthanesinde işlemiştir (çalışmıştır) bazıları ömrünün sonuna kadar, kalanları ise Şah Tahmasib'in saray kitabhanesini bağlayıp şair ve ressamları saraydan uzaklaştırdığı vahta (zamana) kimi (gibi) (İskender Münşî). 16. asrın ikinci yarısında Gazvin'de işleyen (çalışan) Tebriz ressamaları tabiidir ki, 1530-1540. illerde puhte (olgun) leşmiş Tebriz mektebi üslûbunu burada da devam ve inkişâf ettirdiler. Mehz (nitekim) buna göredir ki, 1550-1560. illerde Gazvin'de çekilmiş yahut da Gazvin mektebine aid edilen minyatürler bedii üslûb hususiyetlerine göre Sultan Mehemmed'in üslûbundan asla fergelenmir (farklılık göstermiyor).

(6) Süheyl Ünver, **Ressam Levni**, İstanbul, 1959.

İran ve Azerbaycan, o cümleden Gazvin ve Meşhed minyatür sanatında yeni üslûbun yaranıp (ortaya çıkarıp) tekmlleşmesi (tamamlanması) 16. asrın 70 ilerinde tesadûf eder. Gazvin minyatür sanatının yeni bir mekteb, üslûb kimi (gibi) formalaşması (şekilleşmesi). Azerbaycan ressamlarının genç nesline mensup olan Mehemed, Sadık Bey Efşar, Zeynelabidin, Seyavuş Bey, Mir Yahya, Eli Rıza Tebrizî v.b. isti'dat (yetenek) li sanatkârların yaratıcılığı ile bağılı olmuştur.

Mehemed ve Sadık Bey Efşar'ın resmi saray sanatından uzak olan yaratıcılığı, demokratik ve realistik keyfiyyet (nitelik) lere malik eserleri Gazvin minyatür mektebinin inkişâf istikametini muayyenleştirmiştir (belirlenmiştir).

Bu mektebin seciyyevî (karakteristik) hususiyet (özellik) lerinden biri-minyatürlerin edebî metni illustre etmeden (resimlemeden) uzaklaşması, ressamların serbest mövzu (konu) lu müstakil dezgâh boyakârlığı eserlerine daha çok meyl göstermişler (yönelmişler) dir. Bu amil (neden) in minyatür sanatının sonraki inkişâfında iki taraflı rolü olmuştur.

Bir taraftan bu devirde ressamların muasır hayatla, halkın hayatı ile alakası mühkemlenir ve sanat eserlerinin mövzu (konu) dairesi genişlenir. Klâsik edebiyattan götürülmüş poetik (şirimsi) sujet (konu) ler sade adamların hayat ve meşet (geçim) ini, zahmetine, eylencelerini tasvir eden janr eserleri kimi (gibi) şerh (izah) olunur. Tasviri sanatta demokratik ideyalar artıp inkişâf eder, realistik (gerçekçilik) meyiller genişler, minyatürler yeni ideya-estetik keyfiyyetler kesb edir (kazanır).

Diğer taraftan ise kitap ilustrasiyası (resmi) mahiyetini yitirdikten sonra, minyatür sanatı tedrican (yavaş yavaş) evvelki özümlüyürü (tabiilliğini), emosional (heyecanlı) tesir kuvvesini, esrarenğiz güzelliye malik bedii formasını (şeklını) yitirmeye başlıyor. Klâsik poeziyadan (şiriden) gelen şeriyyet (şir edası), yüksek obraz (renk) ler âlemi, güzel tasvir dili gittikçe adileşir, basitleşir. Minyatürlerde, husûsen (ayrıca) dezgâh keyfiyyetli (nitelikli) müstakil eserlerde ressamı grafik usul, tuşla çekilmiş nice resim, yani «siyah kalem» tekniğı daha çok celb edir (çeker), neinki boyakârlık usulü (sadece boyama usulü değil), dekoratif renk lekelerinin sihirlî harmonisi (armonisi). Renklerin sayı gîtgede azalır, parlak, yanar renkler zarif, sakıt (düşen, düşürücü), bir geder (kader) de sönük renlerle evez edilir (değiştirilir), kolorit (renk) zayıflaşır ve solgunlaşır.

Gazvin mektebinin yeni üslûb hususiyetleri görkemli Azerbaycan ressamları Sadık Bey Efşar'ın ve Mehemed'in yaratıcılığında öz parlak akisini tapmıştır (bulmuştur). Bu bakımdan Mehemed'in «Bağcada Kef-Musikî Meclisi» (Boston, Güzel Sanatlar Müzesi), «Aşıklar» (yine orada),

«Kent Hayatı» (Paris, Luvr. Müzeyi) kimi (gibi) meşhur minyatürleri ve üslubuna göre ressamın dest-hettine (el yazısına) çok benzeyen E. Cami'nin «Töhvət el-Ebrar» eserinin elyazmasına çekilmiş illustrasiya (resim) lar (Leningrad, DKK) hususi ehemmiyetle maliktir.

Mehemmed Yakın ve Orta Şark halklarının minyatür sanatında yeni çığır açmış üstad ressam olmuştur. Mehz (nitekim) buna göredir ki, hususi edebiyatda müellif (yazar) leri belli olmayan bu istikametli eserleri «Mehemmedi'nin mektebi» ne veya «Mehemmedi'nin üslubu» na aid ederler.

16. asrın sonu 17. asrın evvelinde İran ve Azerbaycan minyatür sanatının inkişafında görkemli ressam ve hattat, şair ve müzikçi, edebiyat ve incesanat tarihçisi Sadık Bey Efşar'ın mühim rolü olmuştur. Onun konkret tarihi şahısların, real (gerçek) insanların suretini aks ettiren (yansıtan) portreleri yalnız ferdî cəhət (yön) leri ilə deyil, hem de psikoloji cəhət (yön) leri, ifadəliyi ile seçilir. İmamgulu Han'ın, Teymur Han Türkmenin, name'lum (bilinmeyen) atlı ve dervişin obraz (tip) ları çanlı ve real (gerçek) lığı ile dikkati celb eder (çeker).

Sadık Bey Efşar tasviri sanatta yeni estetik fikrin, realistik (gerçekçilik) meylin ifadecisi olmuştur. Onun bedii yaratıcılığı ve «Ganun es-Sover» adlı ressamlık hakkında nazari risalesi İran ve Azerbaycanda minyatür boyakârlığının sonraki inkişafına, Gazvin ve kısmen İsfahan mektebelerinin yaranması (meydana gelmesi) ve formalaşmasına (şekilleşmesine) ehemmiyetli tesir göstermiştir.

Gazvin ve İsfahan mektebelerinde minyatür sanatının inkişafı (meydana çıkması) nda faal iştirak etmiş Tebriz ressamlarının ferdî yaratıcılık hususiyetlerini, ifacılık (yapma, yaratma) usulü ve dest-hettini (el yazısını), aynı zamanda onları birleştiren üslub umûmiliyini (bütünlüğünü) özünde aks ettiren (yansıtan) eserlere misâl olarak 1537. il tarihli «Gerşespname» (London, Britaniya Muzeyi) ve 1576-1577 ilde «Şahname» (Dublin, Cester Bitti Kitabhanesi) elyazmalarına çekilmiş illustrasiya (resim) ları(?), Eli Rıza ve Kamal Tebrizi'nin minyatürlerini göstermek olur.

Kayıt olunan eserler Azerbaycan minyatür sanatının son inkişaf devrini ışıklandırır, onun tesir dairesinin genişliyini, 16. asrın sonu 17. asrın evvelerinde minyatür sanatının umûmî inkişafında büyük rolünü, mühkem mevklini aşkarlayır (belirtir).

(7) Her iki eserin illustrasiya (resim) larının ekseriyetini görkemli Azerbaycan ressamları Muzaffer Eli, Sadık Bey Efşar, Mir Zeynelabidin ve Seyavuş Bey çekmişler.

Not : Kitaptaki 93 minyatür ve bunlarla ilgili açıklamalar basım imkânı olmadığı için bu yazının dışında tutulmuştur.

16. asrın ictimâî (sosyal)-siyâsî hadiseleri Azerbaycan halkının medenî inkişâfına (gelişmesine) ağır darbe vurdu, onu lengitdi (geciktirdi, engelledi), buhavladı (elini, kolunu bağladı). Bu vakitten itibaren yerli sanat mekteblerinin faaliyetlerinde durgunluk yaranır (meydana gelir) kudretli Tebriz mektebinin kıymetli bedii an'anelerinin uzun süren unutulma proses (süreç) i başlanır. 18. asırda tamamen tenezzül eden (gerileyen) boyakârlık sanatı 19. asrın ikinci yarısından itibaren yeniden dirilmeye başlıyor.

Bu album Şark sanat heveskârlarını füsunkâr (büyüleyici), efsanevî güzelliye malik Azerbaycan minyatürleri ile tanış edecektir (tanıştıracaktır). Esasen Tebriz mektebine aid olan bu müsil (eş) siz, zengin bedii irs halkımızın fahrî (övüncü), muasır ressamların, husûsen kitap tertibatçıları ve dekoratif sanat ustalarının tükenmez ilham menba (kaynak) ıdır. Azerbaycan minyatür sanatının her taraflı öğrenilmesi halkımızın medeniyet ve incesanat tarihini daha derinden duyup derk etmeye (anlamaya), onun umûmdünya medeniyeti hazinesindeki mevki (yer) ini lâyıkince kıymetlendirmeye kömek (yardım) edecektir.